

УДК 582.477

В.О. Пономаренко

Дендрологічний парк "Софіївка" НАН України
вул. Київська, 12, м. Умань, Черкаська обл., 20300 Україна

ВИКОРИСТАННЯ РОДУ *JUNIPERUS* L. У СТАРОВИННИХ ПАРКАХ ЛІСОСТЕПУ

Ялівець, інтродукція стихійна, інтродукція планомірна, форма виду, культивар виду

ВИКОРИСТАННЯ РОДУ *JUNIPERUS* L. У СТАРОВИННИХ ПАРКАХ ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ. В.О. Пономаренко. – Розглянуто історію, сучасний стан та перспективи інтродукції роду *Juniperus* L. у Лісостеп України. Відмічено зростаючу популярність форм хвойних рослин, що викликає стихійну інтродукцію їх фірмами-посередниками з країн зарубіжжя. Описано етапи планомірної інтродукційної роботи у дендропарку "Софіївка" з формами перспективних для озеленення у Лісостепу України видів роду *Juniperus* L..

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РОДА *JUNIPERUS* L. В СТАРИННЫХ ПАРКАХ ЛЕСОСТЕПИ УКРАИНЫ. В.О. Пономаренко. – Рассмотрена история, современное состояние и перспективы интродукции рода *Juniperus* L. в Лесостепь Украины. Отмечена возрастающая популярность форм хвойных растений, что вызывает стихийную интродукцию их фирмами-посредниками из стран зарубежья. Описаны этапы планомерной интродукционной работы в дендропарке "Софиевка" с формами, перспективных для озеленения в Лесостепи Украины видов рода *Juniperus* L..

USE OF THE GENUS *JUNIPERUS* L. IN OLD PARKS OF THE FOREST STEPPE ZONE OF UKRAINE. V.O. Ponomarenko. ▣ The history, present state and perspectives of the introduction of the genus *Juniperus* L. in the Forest Steppe zone of Ukraine are viewed. A growing popularity of various kinds of conifers is mentioned as it causes their uncontrolled introduction by intermediary firms from foreign countries. Stages of planned introduction process in the Den-dropark "Sofiivka" with promising species of the genus *Juniperus* L. for planting with trees and gardens in the Forest Steppe of Ukraine are described.

Перші декоративні сади на території України виникли у XVII ст. (Липа, 1960). Впродовж XVIII, XIX та на початку XX ст. в Україні за зразком європейських королівських та імператорських резиденцій створюються припалацові садово-паркові ансамблі у маєтках польських і українських магнатів. Згідно з дослідженнями О.П. Липи (1960), в Україні у вказаний період було створено 250 парків, причому автор припускає, що ці дані неповні.

Значна робота по вивченню історії будівництва і сучасного стану старовинних парків України, зокрема, Лісостепу України, проводиться Національним ботанічним садом ім. М.М. Гришка. Найповніша інформація про старовинні парки Лісостепу України наведена у довіднику, виданому його співробітниками (Клименко та ін., 1996) та в ряді інших праць (Липа, 1960; Косаревский, 1977). Нині в Лісостепу України до природно-заповідного фонду занесено п'ять дендропарків загальнодержавного значення, побудованих на базі старовинних парків і 50 старовинних парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення (Клименко, 2000).

При облаштуванні парків, як невід'ємний елемент паркових ландшафтів, використовували хвойні рослини.

Аборигенна флора Лісостепу України бідна на хвойні породи. Природно тут зростає лише сосна звичайна, в північній частині Лісостепу зустрічається у підліску ще ялівець звичайний (Кондратюк, 1960; Деревья..., 1985). Тому масове будівництво парків спричинило інтенсивну інтродукцію хвойних рослин до Лісостепу України.

Спочатку це була стихійна інтродукція, як правило, не з природних умов, а з культури зарубіжних країн. З часу утворення в Україні старовинних ботанічних садів та дендропарків — Краснокутського (1783), Кременецького (1806), Нікітського (1812), Одеського (1820), Тростянецького (1834) вона набуває більш планомірного характеру (Кохно,

Курдюк, 1994).

Для Лісостепу України значну роль в інтродукції рослин відіграли два найбільших парки – "Олександрія" і "Софіївка". Дендропарк "Олександрія" в Білій Церкві закладався як припалацовий парк родини Браницьких. Будівництво його розпочала в 1793 р. дружина графа Франциска Ксаверія Браницького – Олександра.

У 1796 р. в Умані розпочав будівництво парку граф Станіслав Щенсний Потоцький. Він назвав його на честь своєї дружини Софії – "Софіївкою". Власники названих парків були знайомі з кращими європейськими зразками паркової архітектури і прагнули створити у своїх маєтках парки такого ж рівня. Для цього не шкодували коштів і на придбання нових, незвичних для регіону рослин, зокрема, хвойних екзотів. Саме з цими парками пов'язана інтродукція роду *Juniperus* L. у Лісостеп України.

Рід *Juniperus* відомий у культурі здавна. *J. sabina* L. (ялівець козачий) культивується у Європі більш як 400 років – з 1584 р. (Hilliers, 1973; Кузнецов, 1984). В Україні *J. sabina* введений у культуру Акліматизаційним садом ім. Н.Н. Каразіна в Основ'янях у 1809 р. (Кохно, Курдюк, 1994). *J. sabina* широко використовувався в багатьох старовинних садах і парках України для закріплення і декорування штучно створених схилів і пагорбів. У парках, у яких був відсутній догляд за насадженнями, цей вид практично зник. *J. sabina* – світлолюбний вид. При відсутності санітарних рубок, попадаючи під затінення кронами швидкокорослих дерев *J. sabina* зріджується, а при сильному затінненні – гине (Кузнецов, 2000).

Перші архівні дані про *J. sabina* у парку "Софіївка" відносяться до 1851 р. У статті про "Софіївку" Ф. Базинера (1851), опублікованій в журналі Міністерства державного майна, названі види хвойних рослин, які ростуть у парку, і серед них – ялівець козачий.

У роки Великої Вітчизняної війни насадження парку дуже постраждали, в тому числі і куртини ялівців (Косенко та ін., 1996). Сучасні насадження ялівців у старовинній історичній частині парку формувалися у період 1950-1960 рр. *J. sabina* і його форми *J. s. 'Tamariscifolia'* використовували для оформлення історичного входу з вул. Садової, для закріплення схилів та декорування Кавказької гірки. Ялівцем козачим був засаджений партерний амфітеатр.

Більш як 300 р. культивується в Європі північноамериканський вид *J. virginiana* (ялівець віргінський). Кемп (Kemp, 1972) датує його появу в Європі 1650 роком, в інших джерелах вказано, що ялівець віргінський завезений до Європи з Північної Америки Дж. Традескантом у 1664 р. (Evelin, 1664). У 1678 р. він вже числиться в каталозі Лейденського ботанічного саду, складеному Паулем Германом (Studt, 1926). В Україні *J. virginiana* інтродукований у 1811 р. Кременецьким ботанічним садом (Кохно, Курдюк, 1994). В умовах культури в Лісостепу України стійкий. У дендропарку "Олександрія" збережені екземпляри *J. virginiana*, висаджені у період закладки парку. На жаль, у дендропарку "Софіївка" представлені нині лише післявоєнні насадження *J. virginiana* – на острові Ітака та невеликий масив у Лісовій балці.

Види *J. sabina* і *J. virginiana* внесені до реєстру рослин, що використовувалися при створенні європейських парків у XVI-XVII століттях і рекомендовані до використання при реконструкції таких парків Несвежською Академією ландшафтних архітекторів (Ornamental..., 1975).

Подальша інтенсивна інтродукція видів роду *Juniperus* до Лісостепу України припадає на 40-70-і рр. XX ст. Значний вклад в інтродукцію роду внесли О.Л. Липа, Й.Й. Сікура, М.А. Кохно, П.Я. Чуприна, С.І. Кузнецов, Л.А. Козак. Нині в колекційних фондах НБС ім. Гришка, Ботанічного саду ім. А.Ф. Фоміна, Київського державного університету і в дендропарках "Софіївка" і "Олександрія" відмічено 22 види ялівців (Дерева..., 1985; Козак, 1993).

У дендропарку "Софіївка" найбільш інтенсивні дослідження видів роду *Juniperus* проводились у 1975-1978 рр. У той час науковими працівниками парку досліджувалась регенераційна здатність декоративних рослин і відпрацьовувалась технологія їх вегетативного розмноження стебловими живцями. Значна увага приділялася вегетативному розмноженню хвойних, зокрема ялівців. Технологічні напрацювання по розмноженню випробовувались на якомога більшій кількості видів, що сприяло їх інтродукції у парк. Ста-

ном на 1978 рік колекція роду *Juniperus* у дендропарку "Софіївка" нараховувала 18 таксонів – 12 видів і 6 форм.

В кінці ХХ ст. в Україні відмічається активізація інтродукції хвойних рослин. Викликана вона появою приватних фірм-посередників, які активно постачають садивний матеріал з Європи і США, де вже налагоджена робота спеціалізованих розсадників по вирощуванню хвойних рослин. Такі фірми зосереджують свою увагу в основному на формах хвойних, які в більшості країн Європи, в США та інших країнах світу широко використовуються в сучасному озелененні. В Україні дотепер вони маловідомі. За підрахунками С.І. Кузнєцова (Кузнєцов, 2000), на 50 найбільш перспективних і поширених у Лісостепу України видів хвойних у нас використовується лише 100 форм, хоча світовий потенціал цих же видів становить близько 1400 культиварів і форм.

В той же час соціальний попит на високодекоративні культивари хвойних, особливо низькорослі і карликові, придатні для використання на невеликих присадибних ділянках, у вуличному озелененні, для вирощування у контейнерній культурі, постійно зростає. Особливо значним попитом користуються культивари і форми ялівців і туй. Місцеві розсадники не задовольняють зростаючі запити населення, що викликає інтенсивну стихійну інтродукцію їх приватними структурами.

Але стихійна інтродукція не завжди є вдалою. Часто в первинну культуру впроваджуються форми видів, що не пристосовані до кліматичних умов Лісостепу України і природним є їх випад. Допускаються помилки у контейнерній культурі рослин. Біля офісів, магазинів можна бачити висаджені в контейнери високорослі види чи форми ялин, туй чи ялівців, які приречені на недовге існування, в той час коли є цілий ряд карликових форм тих же видів. Тому мобілізація форм і культиварів вже інтродукованих до Лісостепу України видів роду *Juniperus*, відбір з них найбільш стійких у даних кліматичних та екологічних умовах, відпрацювання технології їх масового розмноження і постачання власного садивного матеріалу на український ринок є, на наш погляд, потребою часу.

З 1991 року така робота проводиться у дендропарку "Софіївка" НАН України. Об'єктивною передумовою мобілізації форм роду *Juniperus* у парк стало налагодження контактів по науковому співробітництву із закордонними ботанічними установами та наукові експедиції працівників парку до Німеччини, Франції, Англії, Польщі, Угорщини.

У таблиці в хронологічному порядку наведені дані по мобілізації культиварів і форм роду *Juniperus* у дендрологічний парк "Софіївка".

Інтродукція культиварів роду *Juniperus* L. в дендропарк "Софіївка" НАН України

Рік інтродукції	Назва виду, культивару	Джерело інтродукції
1	2	3
1989	<i>J. sabina</i> 'Variegata'	Саласпілс, бот. сад АН Латвії
1989	<i>J. x media</i> 'Glauca'	Саласпілс, бот. сад АН Латвії
1990	<i>J. horizontalis</i> Moench. 'Blue chip'	Польща, Курнік
1990	<i>J. sabina</i> L. 'Arcadia'	Польща, Курнік
1990	<i>J. sabina</i> L. 'Rockery gem'	Польща, Курнік
1990	<i>J. sabina</i> L. 'Blue danube'	Польща, Курнік
1990	<i>J. x media</i> 'Gold coast'	Польща, Курнік
1990	<i>J. x media</i> 'Mathol'	Польща, Курнік
1990	<i>J. x media</i> 'Old gold'	Польща, Курнік
1990	<i>J. x media</i> 'Pfizeriana'	Польща, Курнік
1990	<i>J. x media</i> 'Pfizeriana compacta'	Польща, Курнік
1990	<i>J. x media</i> 'Pfizeriana aurea'	Польща, Курнік
1990	<i>J. scopulorum</i> Sarg. 'Skyrocket'	Польща, Варшава
1990	<i>J. virginiana</i> L. 'Tripartita'	Польща, Вроцлав
1992	<i>J. squamata</i> Lamb. 'Prostrata'	Англія
1992	<i>J. conferta</i> Parl.	Англія
1992	<i>J. squamata</i> Lamb. 'Blue carpet'	Англія
1992	<i>J. squamata</i> Lamb. 'Blue star'	Англія
1995	<i>J. virginiana</i> L. 'Blue nova'	Угорщина
1995	<i>J. horizontalis</i> Moench 'Glanca'	Угорщина

Закінчення таблиці

1	2	3
1995	<i>J. horizontalis</i> Moench 'Gray Pearl'	Польща, Курнік
1995	<i>J. horizontalis</i> Moench 'Prostrata'	Польща, Курнік
1995	<i>J. horizontalis</i> 'Wiltonii'	Польща, Курнік
1995	<i>J. davurica</i> 'Expansa'	Угорщина
1995	<i>J. davurica</i> 'Expansa variegata'	Польща, Курнік
1995	<i>J. communis</i> L. 'Depressa aurea'	Польща, Курнік
1995	<i>J. communis</i> 'Repanda'	Польща, Курнік
1995	<i>J. chinensis</i> L. 'Blue alps'	Польща, Курнік
1995	<i>J. squamata</i> Lamb. 'Meyeri'	Англія
1995	<i>J. chinensis</i> L. 'Monarch'	Польща, Курнік
1995	<i>J. chinensis</i> L. 'Stricta'	Польща, Курнік
1995	<i>J. sabina</i> L. 'Buffalo'	Польща, Курнік
1995	<i>J. procumbens</i> 'Blue surpris'	Польща, Курнік
1999	<i>J. virginiana</i> L. 'Gray owl'	Польща, Вроцлав
1999	<i>J. horizontalis</i> Moench 'Andorra compact'	Польща, Вроцлав
1999	<i>J. chinensis</i> L. 'Variegata kaizuka'	Польща, Вроцлав
1999	<i>J. x media</i> 'Hitzii'	Польща, Вроцлав
2001	<i>J. chinensis</i> L. 'Leana'	Москва, ГБС АН Росії
2001	<i>J. horizontalis</i> 'Douglasii'	Москва, ГБС АН Росії

На даний час у дендропарку зібрано 54 таксони роду *Juniperus* L. – 13 видів і 41 форма. Насадження інтродукованих в останнє десятиріччя форм ялівців здійснюється в практично новій частині парку, освоєння якої розпочате у 90-х роках.

Базинер Ф. Краткое описание Царицына сада близ г. Умани Киевской губернии // Журн. М-ва гос. имущества. – 1851. – Т. 4, ч. II. – С. 79-84.

Деревья и кустарники, культивируемые в Украинской ССР. Голосеменные. Справочное пособие / С.И. Кузнецов, П.Я. Чуприна, Ю.К. Подгорный и др. – Киев: Наук. думка, 1985. – 200 с.

Клименко Ю.О. Історія та сучасний стан деяких магнатських резиденцій XVIII-XIX ст. в Лісостепу України // Інтродукція рослин. – 2000. – №2. – С. 22-33.

Клименко Ю.О., Кузнецов С.І., Черняк В.М. Старовинні парки України загальнодержавного значення. Довідник. Ч. I: Полісся та Лісостеп. – Тернопіль: Мандрівець, 1996. – 106 с.

Козак Л.А. Биологические особенности видов рода можжевельник (*Juniperus* L.) в связи с использованием в декоративных насаждениях в Лесостепи Украины: Автореф. дис.... канд. биол. наук. – Киев, 1993. – 16 с.

Кондратюк Є.М. Дикоростучі хвойні України. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. – 120 с.

Косаревский И.А. Искусство паркового пейзажа. – М.: Стройиздат, 1977. – 247 с.

Косенко І.С. та ін. Дендрологічний парк "Софіївка". – Київ: Наук. думка, 1996. – 190 с.

Кохно Н.А., Курдюк А.М. Теоретические основы и опыт интродукции древесных растений в Украине. – Киев: Наук. думка, 1994. – 187 с.

Кузнецов С.И. Основы интродукции и культуры хвойных Древнего Средиземноморья на Украине и в других районах юга СССР. – Киев: Наук. думка, 1984. – 124 с.

Кузнецов С.И. Хвойные в старинных парках Лесостепи Украины: история, современное состояние, перспективы // Інтродукція рослин. – 2000. – №2. – С. 11-15.

Луна О.Л. Визначні сади і парки України та їх охорона. – Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1960. – 176 с.

Hilliers. Manual of trees and shrubs. – Winchester: Hiller and Sous, 1973. – 576 p.

Kemp E.E. Conifers in the designed landscape // Conifers in the British Isles. – London: The Royal Horticultural Society, 1972. – P. 43-47.

Ornamental Plants in 16-th and 17-th Century Gardens. – 1975. – 68 p.

Надійшла 7.08.03 р.